

A Rusz és a korai magyar történelem

Gyóni Gábor

2013. május 17-én elhangzott előadásának vázlata

ELTE BTK Történeti Ruszisztikai Tanszék

Az alábbi előadásban két témát érintenek: egyrészt beszámolnék azokról a fejleményekről, melyek a jelenkori oroszországi történettudományban észlelhetők, és amelyek a korai magyar történelem kutatása szempontjából relevánsak lehetnek; másrészt pedig konkrét történelmi példák alapján kitérnék a korai magyar történelem és a keleti szlávok (a Rusz) történetének néhány „közös” pontjára.

A '90-es évek elején, a Szovjetunió széthullása után mélyreható változások következtek be az oroszországi történettudományban. Ezek jóval radikálisabbak voltak, mint például a Magyarországon zajló hasonló folyamatok, összefüggésben azzal, hogy a volt Szovjetunióban az uralkodó marxista ideológia – helyesebben szólva a hatalom kontrolláló törekvése, melynek csak eszköze volt az ideológia – kötötte gúzsba a történettudományt. Az 1990-es évek elején olyan szélsőséges nézet is felbukkant, amely a szovjet történettudomány egészét „kidobandónak” értékelte. Ez nyilvánvalóan túlzó állítás, hiszen, minden nehézség ellenére is, a szovjet történettudomány számos jelentős eredményt produkált, és nem feltétlen csak a faktológia vagy forráskiadás terén.

Mindenesetre az 1990-es években jóval erőteljesebben jelentkeztek a változások az orosz történettudományban, az új és régi eszmék egyfajta vákuumba érkezve nagyobb hatást tudtak kifejteni, mint például Magyarországon, ahol – mivel a 1970-es, 1980-as évek véleményem szerint egyfajta aranykora volt a történetírásunknak – a kontinuitáshoz inkább adottak voltak a feltételek.

Miközben tehát a marxizmus háttérbe szorult Oroszországban, előtérbe került, elsősorban is, a civilizációs paradigma, amely a centrum–periféria dimenziójában kívánja leírni nagy térségek történetét, illetve az egyes kulturális, civilizációs modellek kölcsönhatását vizsgáló diffuzionista iskola. A civilizációs paradigma nemcsak a történettudományban, de a régészetben is jelentős pozíciókra tett szert (magyar szempontból különösen érdekesek L. Ny. Korjakova jekatyerinburgi régész iskolájának ezen irányú tanulmányai a szargatkai vagy az andronovói régészeti kultúrákról, ezek „helyéről” Euráziában).¹ A civilizációs paradigma a középkori Ruszt valamely civilizációhoz képest határozza meg. Egyik eredeti változata szerint a Rusz (és tágabb értelemben az orosz vagy oroszországi kultúra) civilizációs értelemben se nem Nyugat, se nem Kelet, és nem is Dél (az ortodox civilizáció északi leágazása), hanem Észak (J. Sz. Pivovarov, A. V. Golovnyov). Az orosz(országi) kultúra Észak kolonizálásának, meghódításának egyik – nem minden előzmény nélkül való – változatát képviseli. Az Észak persze ebben az értelemben nem pusztán geográfiai fogalom. Észak, az „északiság” (*szevernoszty*) kulturális-mentális dimenzióban is értelmezhető: Észak, Észak-Eurázia jellemző kulturális fenoména az ún. magisztrális kultúrák dominanciája. A magisztrális kultúrák a nagy térségek feletti kontroll mechanizmusát sajátították el. Míg az ún. lokális, tehát „letelepedett” kultúrák az ökoadaptációra építenek, a bioszféra kihasználására, a „szervező” – a lokális kultúrák feletti hatalmat gyakorló – magisztrális kultúrák alapja a szocioadaptáció. A magisztrális kultúrák sajátossága egyfajta állandó mozgás, ritmus, amely jellemzője egész Eurázia történetének, és az orosz történelemnek is (V. O. Kljucsevszkij kiváló – egyébként mordvin származású – orosz történész szerint „*Oroszország története egy olyan ország története, amely folyamatosan kolonizálódik*”). Ezen dinamizmus alapja nem feltétlenül a „gazdasági szükségesség”, hanem kulturális-mentális

¹ Pl. *Корякова Л. Н.*, Социальный тренд в Южной части Северной Евразии в эпоху бронзы и раннего железа // Уральский исторический вестник 2006 (№ 14) 5–24., 14., 18–19.

adottság. A magisztrális kultúra képviselőinek nemcsak a legelőterületek szabályos váltakozásán alapuló nagyállattartó pásztorkodással foglalkozó nomádok tekinthetők, de például a ruszok, vagy éppen az északi vikingek is idesorolhatók (a korai Rusz „északi típusú” magisztrális kultúrája legtovább az orosz Északot és az Urált először kolonizáló Novgorodban maradt fenn). A magisztrális kultúrák idővel megállnak, „befagynak” (erre utal Sz. A. Pletnyova egyik ismert könyvének címe is),² ám ebben az esetben egy másik magisztrális kultúra lép a helyükbe (ez történt a gótokkal, kazárokkal és a Russzal is a 13–15. században). Az állandó egység–felbomlás–egység–felbomlás kottáján játszható Eurázsia történelmének „ritmusa”.

A magisztrális és lokális kultúrák – a „földművesek és nomádok” – között mély ellentét, meg nem értés tapasztalható (amire számtalan példát lehetne említeni). A letelepedett, lokális kultúrák szemszögéből nézve a magisztrális kultúrák állandó mozgása, dinamizmusa deformáció, érthetetlen. Ez a, a magisztrális kultúrákkal szemben ellenséges nézőpont a legkorábbi írott forrásoktól (az eurázsiai népmozgásokat valamely külső, fantasztikus eseménnyel magyarázó leírások) kezdve a modern történetírásig (F. Braudel: a nomád „történelmi abszurd”) megfigyelhető.³

Ehhez kapcsolódva kiemelendő a vlagyivosztoki Ny. Ny. Kragyin munkássága, akit a nomadizmus egyik legjelentősebb jelenkori teoretikusaként tarthatunk számon. Ny. Ny. Kragyin a nomadizmus „elméletével és gyakorlatával” foglalkozó munkái (elsősorban az ázsiai hunok és a mongolok példáin) módszertani szempontból sok értékes gondolatot tartalmaznak a magyar őstörténettel foglalkozók számára is,⁴ hiszen a korai magyarság is egy eurázsiai magisztrális kultúra képviselője lehetett fennállása első 1500 évében, azaz története nagyobb részében (a kialakulástól a honfoglalásig).

A jelenkori Oroszországban, de más posztszovjet köztársaságokban is (elsősorban Kazahsztánban) valóságos reneszánsza figyelhető meg az eurázsiai gondolatnak, nyilván nem függetlenül a geopolitikai fejleményektől (az Eurázsiai Unió terve). Az eurázsiai történelmi iskola eredetileg az orosz emigrációban alakult ki az első világháború után (Ny. Sz. Trubeckoj, P. Ny. Szavickij, G. V. Vernadskij és mások), képviselői az orosz történelem eurázsiai jellegét hangsúlyozták, azt eurázsiai kontextusba helyezték, Moszkvát az Arany Horda örökösének tekintették (pl. Ny. Sz. Trubeckoj szerint amikor Moszkva legyőzte a hordát, csak annyi történt, hogy a káni székhely Moszkvába került; Ny. A. Bergyajev szerint Moszkva egy „krisztianizált tatár” állam volt. S valóban, az orosz cár terminus, legalábbis a 13. századtól, az Arany Horda kánjára vonatkozott,⁵ s IV. Iván, felvéve a cár titulust, mintegy az Arany Horda örökébe lépett...). G. V. Vernadskij szerint amikor a keleti szlávok, elhagyva őshazájukat, megjelentek Kelet-Európában – azaz, ahogy ő fogalmaz, Nyugat-Euráziában – már *Eurázsia* történelmének váltak részeseivé (s valóban, az Urált viszonylag nemrég óta, V. Ny. Tatyiscsev korától tartjuk Európa keleti határának, s egyetértve G. V. Vernadskij gondolatmenetével, figyelembe véve az anyagi kultúrából levonható következtetéseket, talán tényleg helyesebb is Nyugat-Euráziáról beszélni). G. V. Vernadskij elsősorban régészeti példákkal illusztrálja Kelet-Európának, azaz Nyugat-Euráziának a tulajdonképpeni Eurázsiahoz való kulturális tartozását – ez a térség sokkal több szállal kötődött Kelethez és Délhez, mint a szűkebb értelemben vett Európához, a Nyugathoz (gondolhatunk itt akár a Permi területen előkerült nagyszámú iráni – Szaszanida-korból származó - kincsleltre).⁶

A Szovjetunióban a hatalom és a hivatalos marxista történettudomány által üldözött L. Ny. Gumiljov volt az eurázsiai gondolat legismertebb megtestesítője, akinek valóságos reneszánsza figyelhető meg a mai Oroszországban és Kazahsztánban (újabbán már V. V. Putyin elnök is

² Плетнева С. А., От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура [М., Наука, 1967.]

³ Головнёв А. В., Антропология движения [Екатеринбург, Изд-во УРО РАН, 2009.]

⁴ Pl. Крадин Н. Н., Империя Хунну [М., Логос, 2002.], Крадин Н. Н., Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации [М., Логос, 2000.], 314–336

⁵ Бердяев Н. А., Философия свободы. Истоки и смысл русского коммунизма 247.; A középkori orosz történelem forrásai [Bp., PANNONICA, 2005.], 63–70.

⁶ Вернадский Г. В., Древняя Русь [М.–Тверь, Аграф, 1996.]

rendszeresen idézi őt). Noha L. Ny. Gumiljov filológiai és forráskritikai precizitása erős kívánnivalót hagy maga után, amiért sokan nem is tekintik őt komoly történésznek (bár a szárnyaló fantázia és az aprólékosság hiánya nemcsak L. Ny. Gumiljovra volt jellemző. Mit mondjunk akkor a „hivatalos” történésznek számító B. A. Rybakovra?), ám művei – egyfajta eurázsiai Edward Saidként – értékes gondolatokat tartalmaznak a Nyugat Eurázsia-percepcióiról,⁷ az általa megalkotott passzionaritás elmélete pedig sok lehetőséget rejt magában. Míg a '90-es években az eurázsiai eszme Oroszországban is avíttnak, ósdinak, porosnak tűnt, újabban befolyásos, és a koncepciót magasabb-alacsonyabb színvonalal továbbfejlesztő hívei (pl. Alekszandr Dugin) vannak. Az eurázsiai történelmi iskola reneszánszától a jövőben valószínűleg igen érdekes – legalábbis módszertani szempontból – műveket várhatnak a magyar őstörténettel foglalkozók is.

A 2000-es években Oroszországban az antinormannista történelmi irányzat is új erőre kapott. Magam is azok közé tartozom, akik szerint az antinormannizmus nem tekinthető komoly tudományos irányzatnak, inkább egy ideológiáról van szó. Mindenesetre az antinormannizmus megerősödése vagy gyengülése egyfajta lakmuszpapírként mutatja (más historiográfiai témákhoz hasonlóan, mint pl. IV. Iván vagy Novgorod) megítélése, hogy Oroszországban éppen „reformer” vagy „konzervatív” szelek fújnak. Újabban az antinormannizmus befolyásos támogatókra tett szert A. Ny. Szaharov, V. L. Janyin személyében, az irányzat talán legaktívabb képviselője a lipecki történész: V. V. Fomin.⁸ Az antinormannisták szerint mindenesetre a Rusz kialakulása, elvetve a külső befolyás lehetőségét, szinte kizárólag a keleti szláv törzsek belső evolúciója nyomán, autochtón módon történt.

Ezzel szemben áll az „antinormannista”, vagy talán helyesebb lenne úgy fogalmazni, „pozitivist” történelmi irányzat, melynek kiváló képviselői pl. J. A. Melnyikova, vagy a nemrég elhunyt korszakalkotó történész, R. G. Szkrinnyikov. Ők a korai Rusz skandináv világgal való kapcsolatait hangsúlyozzák (R. G. Szkrinnyikov egyenesen „kelet-európai Normandiaként” nevezi a Ruszt⁹), s a skandinávok szerepét a Rusz kialakulásában.

Az 1990-es években nagy teret nyert az orosz történettudományban a posztmodern történetírói irányzat. Eszerint a múlt történései tulajdonképpen megismerhetetlenek, a történész rendelkezésére álló forrásokra elsősorban szövegekként kell tekintenünk, amelyek nem feltétlen a történetek „objektív” leírásai. Ezen irányzat jeles képviselője a kiváló történész, Igor Danyilevszkij, aki szerint a „legbecsületesebb” bevallani: nem tudjuk rekonstruálni *hogyan* történtek az egyes események. I. Ny. Danyilevszkij számos példát említ arra vonatkozóan, hogy a középkori írott források szövegei tökéletesen alkalmatlanok az egyes események *hogyanjának* rekonstruálására (pl. az Elbeszélésben arról, hogyan pusztította el Batu Rjazany városát, egész kiragadott sorok találhatóak a PVL-ből, Igor Konstantinápoly elleni hadjáratáról). Ez a pozíció mindazonáltal nem nihilista: a ránk maradt források azért nem tudják rekonstruálni, hogyan történtek meg az egyes események, mert ezt a középkori ember maga sem tudta, tehát nem is arról írt, hogyan történt ez vagy az, hanem arról, mit *jelentett* számára egyik vagy másik esemény. Következésképpen, könnyebb „belebújni” a középkor emberének fejébe, mint magukat az egyes történéseket rekonstruálni.¹⁰

Érdemes még említést tenni azokról a történetírói irányzatokról, melyek Oroszország egyes nemzetiségi területein alakultak ki az elmúlt húsz évben, és amelyek részben kötődnek a korai magyar történelemhez is (Baskíria, Tatarsztan). Ezen műhelyek némelyikében – összefüggésben a 1990-es évektől Oroszországban észlelhető etnikai reneszánszsal – erőteljes nemzeti elfogultság észlelhető.¹¹

⁷ Гумилев Л. Н., Черная легенда: друзья и недруги Великой Степи [М., Айрис-пресс, 2002.]

⁸ Фомин В. В., Варяги и варяжская Русь [М., Русская панорама, 2005.]

⁹ Скрынников Р. Г., Русь IX – XVII века [Санкт-Петербург, Питер, 1999.], 20.

¹⁰ Данилевский И., Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Курс лекций [М., Аспект Пресс, 1998.]

¹¹ РІ. Башкиры. Этническая история и традиционная культура [Уфа, Башкирская энциклопедия, 2002.]

Nézzük már most konkrétan, milyen következtetések adódnak a fentiekből, s milyen történelmi példák hozhatók a keleti szlávok (illetve a Rusz) és a magyarok közti kapcsolatokra vonatkozóan. Először is, megállapítható, hogy a Rusz nem kizárólag keleti szláv alakulat volt, hanem polietnikus, amelyben a keleti szlávok mellett nagy számban részt vettek balti, skandináv, finnugor, török népelemek, de akár magyarok is. Hogy a korai Ruszban éltek magyarok, arra nézvést van néhány közvetett és közvetlen utalásunk. Jól ismert a kijevi Magyar-hegy (*Ugorszkoje*) neve, amely valamilyen kapcsolatban lehet őseinkkel. Ismert az egyik első orosz szent, a Szvjatopolk Vlagyimirovics által 1015-ben meggyilkoltatott Borisz Vlagyimirovics rosztovi fejedelem magyar szolgájának, Magyar (*Ugrin*) Györgynek a neve. Az ő testvére a Kijevo-Pecserszki paterikonból is ismert Mózes volt (volt egy harmadik testvér is, Efrém).¹² Az Ugrin személynév egyébiránt felbukkan a 11. századi Novgorodban is, a Szent Szófia székesegyház egyik graffitijén.¹³ Mindezek alapján véleményem szerint nem zárható ki – sőt tulajdonképpen a leginkább magától értetődő felvetés – az, hogy az Ugrin testvérek esetleg a keleti (a Rusz területén élő) magyar közösségből származhatnak.

A Rusz mintegy történelmi előzményének tekinthető a skandináv ruszok előtt majd fél évezreddel a szintén germán nyelvű, feltehetően Skandináviából származó gótok által Kelet-Európában létrehozott „protoállam”. A gótok nemcsak az etnikai-nyelvi közelség és őshazájuk miatt tekinthetők a ruszok „elődeinek”: a gótok ugyanúgy egy folyami magisztrális kultúra képviselői voltak, mint a ruszok (a gótok ősi kelet-európai országneve, az *Oium* is azt jelenti, a ’Vizek országa’), ugyanúgy hajóikkal háborgatták Kis-Ázsiát, mint később a ruszok, nagyjából azt a területet szállták meg, mint később a ruszok (régészetileg az úgynevezett csernyjahovi kultúra azonosítható a gótokkal), és keresztények lettek, akárcsak később a ruszok (tulajdonképpen a gótok voltak Kelet-Európa első keresztény népe, ha nem számítjuk Európához a Dél-Kaukázust, igaz, a gótok többsége a kereszténység ariánus változatának lett a híve). A Iordanes Geticájából ismert, Hermanarich gót király által meghódított népeket és területeket felsoroló lajstrom kísértetiesen emlékeztet arra a listára, amely majd később az első orosz krónikákban bukkan fel a Rusznak adót fizető népekről.¹⁴

A kelet-európai keresztény gót „protoállamnak” egy külső agresszió, a hunok mozgalma vetett véget. A hunok teljes mértékben átfórták Eurázsia etnopolitikai képét, távozásra kényszerítették a gótokat, megsemmisítve Kelet-Európában (Nyugat-Euráziában) a gót „protoállamot”, Nyugat-Szibériában pedig egy másik „protoállamot”, az általában a magyarokkal összefüggésbe hozott szargatkai kultúra népét lökték nyugatra.¹⁵ A hunok tehát jelentős népmozgás elindítói voltak Euráziában (a hunokhoz köthető kötelékek is megjelentek a Volga–Urál vidéken, melyek részt vehettek – az egyes kutatók által szintén a magyarokhoz kapcsolt –

¹² *Lepahin Valerij*, Magyar Szt. Mózes a történelemben és az irodalomban // Szent Orsolyától Iszaak Babelig. Ruszisztikai előadások – nem csak történészeknek I. A Magyar–Orosz Történész Vegyes Bizottság Magyar Tagozatának ülésein elhangzott előadások (2008–2009). 41–86.

¹³ *Медынцева А. А.*, Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI–XIV в. [М., Наука, 1978.], 97.

¹⁴ A kérdés irodalmát lásd: *Рыбаков Б. А.*, Киевская Русь и русские княжества [М., Наука, 1993.], 85.; *Петрухин В. Я. – Раевский Д. С.*, Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье [М., Знак, 2004.], 139–140.; *Щукин М. Б.*, Готский путь: готы, Рим и Черняховская культура [СПб., 2005.], 152–160., 251.; *Головинёв А. В.*, Антропология движения [Екатеринбург, Изд-во УРО РАН 2009.], 200.

¹⁵ A régészeti anyag alapján kimutatható egy lovas harcosokból álló, erős déli (iráni?) hatással bíró „törzsi arisztokrácia”, elit jelenléte a szargatkai kultúrában, az „osztálytársadalom” (hierarchikus társadalom) megerősödése észlelhető a kultúrában annak elvándorlása előtt. Feltételezhető egy „harcos arisztokrácia” megléte, amely a szomszédos népeket tarthatta függőségben. A társadalmi differenciálódás olyan előrehaladott volt, hogy N. P. Matvejeva szerint a szargatkai kultúra felbomlása előtt már az állammá válás küszöbén állt. *Корякова Л. Н.*, Ранний железный век Зауралья и Западной Сибири (саргатская культура) [Свердловск, Изд-во УРО РАН, 1988.], 155–157.; *Матвеева Н. П.*, Социальное развитие народов Западносибирской лесостепи в раннем железном веке // Сибирь в панораме тысячелетий (Материалы международной конференции) Т. 1. [Новосибирск, Изд-во СО РАН, 1998.], 359–366., 363., 366.; *Матвеева Н. П.*, Саргатская культура Западной Сибири // Социальная структура ранних кочевников Евразии [Иркутск, Изд-во Иркутского государственного технического университета, 2005.], 129–151., 149–151.

lomovatovói régészeti kultúra kialakulásában),¹⁶ a gótok kelet-európai „protoállama” végül a hunok miatt nem tudott kiforrni.

A gótok elvándorlása megnyitotta az utat kelet felé a keleti szlávok ősei számára. A gótok egyébiránt jelentős hatást gyakoroltak a (keleti) szlávokra, amiről számos gót kölcsönszó tanúskodik a mai orosz nyelvben is.

A gótok elvándorlása után jelentek meg a keleti szlávok Nyugat-Euráziában, még hozzá, alkalmasint nemcsak a Dnyeper vidékén, hanem esetleg attól keletebbre. Az oroszországi kutatásban elterjedté vált az a nézet, amely a Középső-Volga vidékén a Kr. u. I. évezred közepe táján kialakuló imenykovói kultúrát a szlávokkal azonosítja. Noha ennek az elméletnek vannak ellenzői is (pl. a kazanyi régész, J. P. Kazakov, aki az imenykovói kultúra déli „szarmata”, iráni kötődéseit hangsúlyozta), de befolyásos támogatói (Sz. G. Kljastornij, V. V. Szedov, V. V. Napolzskih) vannak annak az elképzelésnek, amely ezen kultúra nyugati és szláv, sőt gót-szláv eredetét hangsúlyozza.

Az imenykovói kultúra ezek szerint a mai Volhínia vidékéről ered, kimondottan földműves jellegű népességről lehet szó. Szláv mivoltát bizonyítaná, nyugati eredete mellett, hogy az őstermi nyelvből kimutatható néhány igen korai szláv jövevényszó, hogy korai muszlim források már a 8. századra vonatkozóan a „szlávok folyójaként” nevezik a Volgát (tehát a Volgát már a 8. században a szlávokkal azonosították) s hogy Ibn Fadlán is a szlávok fejedelmének hívja a volgai bolgár uralkodót.¹⁷

Az imenykovói kultúra végét minden bizonnyal bulgárok megjelenése okozta a Volga mentén. Az 1990-es évek végétől biztosan tudjuk, hogy a volgai bulgárok a korábban gondoltnál előbb jelentek meg a Középső-Volga vidékén, a 7. század végén, 8. század elején.¹⁸ Az imenykovói kultúra nagyrészt megsemmisült, illetve beolvadt a Volga–Urál vidék más kultúrái közé (turbaszi kultúra, illetve az érkező bulgárok közé – talán ez is magyarázhatja, hogy a volgai bulgárok meglehetősen korán elsajátították a földművelés kultúráját. A régészeti adatok mellett a legkorábbi keleti szláv források is már kimondottan mint földművesekről emlékeznek meg a volgai bulgárokról).

Valószínűleg a magyar–török nyelvi, kulturális kapcsolatok is a Volga–Urál vidéken vehették kezdetüket a 7. század végétől, 8. század elejétől, s amelyek a következő két-három évszázadban, térben a Kárpát-medencéig bezárólag, folytatódtak. Magam meggyőzőbbnek tartom azokat az érveket, miszerint őseink csak a 9. század első harmada körül hagyták el a Volga–Urál vidéket, és költöztek le a régebbi szakirodalomban „délorosz sztyeppének” nevezett steppei régióba (ez ellen legerősebbek éppen a turkológiai-nyelvészeti érvek, miszerint a magyar nyelvben jónéhány, kimondottan déli jellegű török jövevényszó van, de ezzel kapcsolatban három körülményt tartok fontosnak megemlíteni: 1. a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai nem egy, hanem alkalmasint több csuvasos török típusú nyelvből származnak; 2. a magyar–török nyelvi kapcsolatok a Kárpát-medencében is folytatódhattak; 3. a volgai bolgárok ősei a vélnél korábban megjelentek a Középső-Volga vidékén, „nem muszáj” tehát őseinket a 9. századnál korább délre lokalizálnunk). Őseink mindössze két-három generációnyi időt tölthettek el a „délorosz sztyeppén”.

Ezt az időszakot a már a kazárokkal való együttlét határozta meg. A kazárok hatása a ruszokra is jelentős volt. Tulajdonképpen már a ruszok első előfordulása az írott kútfőkben is kazár vonatkozású. A rusz (rhos) népnevet először az Annales Bertiniani említi a 839-es évnél, amikor

¹⁶ Генинг В. Ф., Памятники харынского времени в Прикамье // Краткие сообщения Инс. Ист. Мат. Культ. 57. (1955) 3–16. 13.; Генинг В. Ф., Тураевский могильник V. в. н. э. (захоронение военачальников) // Из археологии Волго-Камья. Казань 1976. 55–108.; Иванов В. А., Пути степных кочевий [Уфа, Башкирское книжное издательство, 1984.], 22.

¹⁷ Седов В. В., К этногенезу волжских болгар // Российская Археология 2001/2. 5–14., 7–10.; Кляшторный С.–Старостин П., Праславянские племена в Поволжье // История татар I. [Казань 2002.], 210–217., 210–211.

¹⁸ Багаутдинов Р. С.–Богачев А. В.–Зубов С. Э., Протоболгары на Средней Волге [Самара, 1998.], 168–169.; Багаутдинов Р.–Хузин Ф., Ранние болгары на Средней Волге // История татар с древнейших времен в семи томах Т. II. Великая Булгария и Великая Степь. Казань 2006. 116–123., 119.

a Theophilos bizánci császár által nyugatra küldött rhosz követek Ingelheimbe érkeztek Jámbor Lajos frank király és római császár udvarába. Az érdeklődő császár megtudta, hogy a rhoszok a svédekkel rokon nép, és kagánnak (*chacanus*) nevezik uralkodójukat.¹⁹ A kagán tisztség említése azt az elképzelést szülte, hogy létezhetett egy bizonyos Rusz Kaganátus a 9. századi Kelet-Európában.²⁰ A kagán terminus a ruszoknál később is ismert maradt, még a 11. század közepén is dokumentálható, hogy Kijevben kagánnak nevezték Vlagyimir Szvjatoszlavicsot és Jaroszlav Vlagyimirovics nagyfejedelmeket.²¹ Magyar szempontból ez a 839-ből származó tudósítás talán (?) azért lehet érdekes, mert hírt ad bizonyos „barbár és különös vadságú, rettenetes népek” felbukkanásáról Kelet-Európában.

Hogy 830 táján „valami történt” Kelet-Európában, megbomlott a korábbi status quo, arra számos utalásból lehet következtetni. Igen beszédesek például a numizmatikai adatokból levonható konzekvenciák. V. L. Janyin, a neves orosz régész-történész már az 1950-es években arra lett figyelmes, hogy a 9. század '20-as '30-as éveiben megszűnt az arab érmék korábban intenzív áramlása délről északra (a mai Svédország, Baltikum és Északnyugat-Oroszország vidéke felé), és ez a folyamat csak a 860-as években állt helyre (éppen akkor tehát, amikor a Hetumoger magyar törzsszövetség nyugatabbra húzódott és Európában is feltűnt).²²

Az oroszországi tudományosságban arra is van utalás, miszerint a kazár kettős fejedelemség rendszere is kimutatható lenne a ruszoknál.²³ Az északi ruszok és a kazárok kapcsolata mindenesetre többnyire konfliktusos volt (erre utal, többek között, Joszif kazár kagán levele is).²⁴ Ismert, hogy a kazárok Kelet-Európa jelentős területeit adóztatták, többek között Volgai Bulgáriát, és számos keleti szláv törzset is. Felmerült, hogy maga Kijev városa is kazár alapítású lenne (O. Pritsak), amit egy keleti szláv kútfő is alátámaszt. A Lavrentyij-évkönyv, az ún. PVL (*Poveszty vremennih let*) egyik szöveghagyománya Kijev legendás alapítói, Kij, Scsek és Horiv kazár eredetére tesz utalást. A 862-es évnél, amikor Aszkold és Gyir elfoglalták Kijevet, és a hódítók az iránt érdeklődtek, kié ez a város, olyan választ kaptak, amiből az következik, Kij, Scsek és Horiv kazár eredetűek voltak.²⁵

A PVL meglehetősen szűkszavúan szól őseinkről: a 898-as év alatt, eszerint a magyarok (ugri) keletről haladtak nyugat felé, Kijev mellett vonultak el, s éppen úgy sátraik vannak, mint a poloveceknek (kunoknak) írja – nyilvánvalóan már a 11. század második felében – a krónikás. Érdekes mindenesetre, hogy a magyarokat jóval korábbra datálva említi Kijev kapcsán a szöveg, mint a besenyőket, akik nagyjából a magyarokkal egy időben, a 9. században bukkannak fel Kelet-Európa ezen térségeiben. Ez talán arra utal, hogy a magyarok egyes csoportjai a besenyőkhöz képest északabbra „vonultak”?

A PVL-ben néhány magyar utalás található. Ismert az Ugor-hegy (Ugorszkoje) Kijev mellett, illetve egy Olmin-dvor nevű helynév, amiről felmerült, hogy esetleg Álmos vezérhez lenne köze, ám ez utóbbi véleményt a kutatók többsége nem fogadja el.

Még egy, sokat vitatott probléma kapcsolatba hozható a Russzal. Ez pedig az ún. fehér és fekete „magyarok” kérdése. A PVL bevezető szövege említi a fehér és fekete ugorokat, amiben a fekete

¹⁹ A normannkérdés az orosz történelemben I. Források [Вр., Russica Pannonicana], 15–16.

²⁰ Кирпичников А. Н.–Дубов И. В.–Лебедев Г. С.; Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы [М., 1986.], 189–297., 189.

²¹ <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4868>

²² Пл. Янин В. Л., Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период [М., Изд-во МГУ, 1956.], 106–109.

²³ Петрухин В. Я., «Русь и все языки». Аспекты исторических взаимосвязей: историко-археологические очерки [М., Языки славянских культур, 2011.], 101–111.

²⁴ A kagán levelében azt említi, hogy állandó háborút folytat a ruszokkal, s ha ezt nem tenné, azok egészen Bagdadig nyomulnának. A ruszok Kaszpikum térségébe vezetett hadjáratára néhány példa: 909: a ruszok Abaszkun Kaszpi-tengeri kikötőre csapnak le, 913: a Kaszpi- és a Fekete-tenger térségén vezetnek rablóhadjáratot. Végül Kazária vesztét is a ruszok okozzák, 965-ben Szvjatoszlav-Szvendoszlavosz kijevi nagyfejedelem mérí rá az utolsó halálos csapást. Плетнева С. А., Хазары [М., Наука, 1976.], 11.; Головинев А. В., Антропология движения [Екатеринбург, Изд-во УРО РАН, 2009.], 301.

²⁵ Полное собрание русских летописей I. Лаврентьевская летопись [М., Языки русской культуры, 1997.], 20–21.

ugorok minden kétséget kizáróan a 9. században Kijev közelében felbukkanó magyarokkal azonosíthatók. A fehér ugorokkal már nem ilyen egyértelmű a helyzet, mindenesetre ennek a népességnek a Kárpát-medencébe települését a 7. századra datálja a szöveg. Ennek alapján a „fehér ugorok” véleményem szerint a 680 körül a Kárpát-medencébe betelepülő török nyelvű onogurokkal azonosíthatók (akiknek a Kárpát-medencébe való beköltözését jó néhány, egymástól független kútfő is megörökítette). A fehér és fekete magyar kifejezés nem fordul elő a magyar forrásokban (hacsak nem számítjuk a magyar krónika kitételét, amely „fehérnek és katolikusnak” nevezi – egyébként egy ideig Kijevben élő és onnan feleséget szerző – András királyunkat). A Kárpát-medencében élő fehér és fekete „magyar”, egészen pontosan *ungri* kifejezés a nyugati Querfurti Brunónál és Ademar Cabbanienisnél található meg.²⁶ Az elsőség Querfurti Brunóé, akiről pontosan tudjuk, hogy megfordult Kijevben, sőt Vlagyimir fejedelemmel is találkozott. Feltételezhető, hogy Brunó a keleti szláv – PVL-ben is megtalálható - terminológiát alkalmazva írt a Kárpát-medencében élő fekete ungrikról.

²⁶ Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula [Szeged, 1999],